

Андрій Гурбик

УКРАЇНСЬКЕ ВІЙСЬКО У ВІЙНІ РАДНОТСЬКОЇ КОАЛІЦІЇ ПРОТИ ПОЛЬЩІ: ВІД КРАКОВА ДО БРЕСТА

В останнє десятиліття розвитку української історіографії, коли вже практично ніхто із вітчизняних фахівців не обмежує Національно-визвольну війну рамками Переяславської ради, по-суті, зроблено прорив в переосмисленні теоретичних проблем як самої війни, так і відтворенні об'єктивної фактологічної картини історії визвольних змагань в Україні після 1654 р. Лише за останні роки у світ вийшло чимало ґрунтовних наукових статей, десятки монографічних робіт, брошур та збірників наукових праць, перевидано вартісні книги попередників та створено перші узагальнюючі дослідження.

Вказані досягнення новітньої української історіографії створили умови для поглибленого вивчення як загальних тенденцій політичного розвитку України в постпереяславський період, так і окремих напрямів військової та зовнішньополітичної історії українського Гетьманату. До числа останніх сьогодні відносяться військово-політичні аспекти раднотської політики Чигирин та основні етапи її реалізації. І хоча останнім часом вже зроблено деякі кроки щодо висвітлення зазначених питань¹, але все ж дана тематика потребує подальшого поглибленого вивчення нюансів дипломатичного процесу та деталей військової кампанії Раднотської коаліції проти Речі Посполитої в 1657 р. Зважаючи на те, що початковий етап військового походу українських військ у складі коаліційних армій висвітлювався нами в попередніх публікаціях², в даній статі зосереджено увагу на рейді Раднотської коаліції від Кракова до Бреста та його військово-політичних наслідках.

Загальна ж актуальність дослідження зазначеного блоку питань впливає і з того, що в польській та угорській історіографії (на відміну від української) вказаним сюжетам приділяється постійна увага³.

* * *

Загальновідомо, що підписання російсько-польського Віленського перемир'я 24 жовтня 1656 р.^{*} та перипетії навколо його укладення стали тим каталізатором, який змусив українське керівництво до пошуку нових союзників для продовження Визвольної війни проти Речі Посполитої вже без надії на реальну допомогу російських військ. У зв'язку з цим всі зусилля української дипломатії були спрямовані на залучення потенційних союзників для подальшої боротьби проти Польщі, що необхідно було робити обережно, щоб не викликати загострення відносин з Москвою.

Протягом першої половини 1656 р. активізуються дипломатичні відносини між Україною та Молдавією і Валахією. Проте особливо інтенсивними в 1656 р. стають українсько-трансільванські стосунки, що свідчило про остаточну зміну зовнішньополітичного курсу князя Трансільванії Д'єрдя II Ракоці щодо України — від нейтралітету (якого останній дотримувався у 1654 і 1655 рр.) до доброзичливих взаємин (перші паростки яких з'являються із листами трансільванського князя та посольством С. Люца до Б. Хмельницького влітку 1655 р.). Пояснення цьому крилося, як слушно зазначав М. С. Грушевський, у прагненні Д'єрдя II Ракоці отримати військову допомогу для боротьби за польську корону та бажанні створити козакам підґрунтя для відходу від Росії (оскільки українська сторона взамін отримувала б реального союзника для боротьби з Польщею). В іншому ж випадку українсько-російський альянс при його наближенні до Дунаю міг прямо загрожувати і Трансільванії⁴.

У відносинах України зі Швецією на кінець 1656 р. (тобто, часу початку бойових дій коаліційних військ проти Речі Посполитої) переговорний процес не пішов далі узгодження позицій і не вилився в конкретну угоду між цими державами. Головною перешкодою до її підписання була непоступливість шведської сторони в основному для України територіальному питанні. Восени 1655 р.

* Датування в статті подається за юліанським календарем (т. з. старим стилем). Різниця між останнім та григоріанським (т. з. новим стилем) у XVII ст. становить 10 діб.

Швеція визнавала за Б. Хмельницьким лише Запорожжя та Лівобережжя. В 1656 р. посольство Г. Велінга хоча й називало Україну «вільною державою», але лише в межах Київського, Брацлавського та Чернігівського воєводств. І навіть в січні 1657 р., коли в похід на Польщу Б. Хмельницький вже реально відправив багатотисячний український корпус, Г. Веллінг заявив у Чигирині про визнання Швецією Української держави лише в складі названих трьох воєводств, замовчуючи долю західноукраїнських земель. Було очевидним, що шведський посол керувався у даному питанні королівською інструкцією від 25 вересня 1656 р., в якій передбачалося: «Коли світлий пан гетьман, окрім цих великих земель і володінь, якими він володіє, бажає прилучити до своєї території ще якісь інші частини Руси, його королівська величність не має проти цього нічого, і навіть щодо тих, які він дозволив окупувати князеві трансильванському, король обіцяє докласти всіх старань, щоб по-приятельськи без ніякої образи й без порушення присяги налагодити цю справу з князем трансильванським, і справедливі бажання пана гетьмана задоволити»⁵.

Завершальною стадією формування нової антипольської коаліції стало підписання в угорському місті Радноті (сьогодні Єрнут в Румунії) 26 листопада 1656 р. шведсько-трансильванського договору. Останній, на думку дослідників, став прямим наслідком і відповіддю його учасників на укладений за місяць до цього Віленський трактат. Новостворена таким чином Раднотська система передбачала спільну війну коаліційних сил проти Речі Посполитої з подальшим розподілом земель останньої між Швецією, Бранденбургом, Трансильванією, Україною і особним князівством для Богуслава Радзивілла. Для Карла Густава Раднот, таким чином, став відповіддю на створений у Вільно польсько-московський військовий союз. Д'єрдь II Ракоці ставив собі за мету коронуватися польською короною, а Україна і Бранденбург — незалежнитися від цієї ж корони. Такі кардинально відмінні мотиви учасників коаліції з самого початку таїли в собі загрозу її розколу, хоча в цілому Раднотська система юридично закріплювала визнання в Європі незалежної Української держави в межах Київського, Брацлавського і Чернігівського воєводств. Що стосувало-

ся Західної України, то згідно Раднотської системи, її доля мала остаточно визначитися пізніше, після додаткових шведсько-трансільвансько-українських консультацій⁶.

У зв'язку з непоступливістю трансільванської й шведської сторони навіть на переговорах Б. Хмельницький навряд чи міг сподіватися пом'якшення позицій останніх в ході військової кампанії проти Польщі. І це значною мірою вплинуло на те, що гетьман України, вступаючи в нову антипольську коаліцію, остаточно не поривав з Москвою, чому й намагався завуалювати перед останньою склад та мету походу українського корпусу в союзі з Д'єрдем II Ракоці, оскільки Росія, попри все, ще могла бути важливою протиположною агресивним устремлінням Польщі та значним стримуючим фактором для Османської імперії⁷.

Незважаючи на складні погодні умови, українські війська об'єдналися із союзниками поблизу Перемишля в лютому 1657 р., і тут же на спільній військовій раді було вирішено йти походом на Краків⁸.

В стратегічному плані наступ на Краків українсько-семиградські війська вели широким фронтом від Лежайська до Санока. Завдавши чималих руйнувань польським містам і селам, в середині березня 1657 р. союзні армії підійшли до давньої столиці Польщі. 18 березня Ракоці урочисто, під канонаду з гармат та мушкетів, увійшов до Кракова. В місті його зустрічав командир шведської залози генерал Віртз та багато інших шведських офіцерів (Краків перебував у руках шведів із жовтня 1655 р., коли С. Чарнецький підписав капітуляцію). Менші підрозділи трансільвансько-українського війська опанували прилеглі до Кракова міста: «Під Краків вернуло козаків і війська Ракоцієвого коло 2 000»⁹. На наступний день, 19 березня, було організовано урочисту передачу ключів від міста трансільванському князю Д'єрдю II Ракоці, а залога останнього змінила шведів на чолі з Віртзом.

Здобуттям Кракова, на думку дослідників, завершився перший етап походу коаліційних військ під проводом Ракоці і Ждановича проти армії Яна Казимира. Союзники за 59 днів (з яких 28 припадало на марші, а 31 — на постої) пройшли від Тарнавки до Кракова понад 400 км шляху, долаючи при кожному денному пе-

реході в середньому 15 км. Це був чималий темп, враховуючи складні умови зими 1657 р. та короткий світловий день. Крім того, трансільвансько-українська армія пододала складні річкові переправи через Стрий, Дністер, Сян, Віслок, Дунаець та Віслу. Щоправда, перехід через Дністер та Сян був легший від інших, бо ці річки були в той час скуті кригою¹⁰.

Шведський король Карл Густав, дізнавшись про вступ трансільвансько-українських військ до Польщі, залишив деякі свої залоги в Пруссії і зі своєю армією на початку березня 1657 р. вирушив до Польщі. 13 березня шведська армія залишила Торунь і через Брест Куявський, Піотрков, Пшедворж, Радошиці і Пінчов направилася на зустріч військам Ракоці й Ждановича. Останні теж, бажаючи швидкого з'єднання із шведами, довго не затримувалися в Кракові, а вже через два дні, 20 березня, залишивши у давній польській столиці свою залогу, забрали генерала Віртза й вирушили через Плешов до Вербного. 21 березня союзники пройшли Вісліце, 22 — Вєвальчик, 23 — Поланець, де мали невеличку сутичку із польським підрозділом, 24 — Ніжиці, 25 — Сташів, 26 — Борієн і 27 березня стали табором поблизу Опатова. Після трьохденного відпочинку 31 березня табір і обоз було перенесено до Хмельова. Ракоці, дізнавшись про те, що Карл Густав зупинив свої війська в Ракові, а сам поселився в Криштофорському замку в Уезді, направився 1 квітня туди на чолі 1 000 трансільванців та в супроводі українського командування. Зустріч союзників відбувалася досить урочисто під звуки труб, барабанний бій та гарматні залпи. Протягом наступних декількох днів, як писав у щоденнику Редей, «нашого пана (Ракоці. — *Авт.*) пригощав у себе король шведський кілька разів, натомість наш пан короля лише два рази»¹¹.

Згодом розпочалися військові ради, які проходили на фоні обопільного розчарування. Трансільвансько-українські полководці були здивовані малою чисельністю шведських військ, які налічували всього близько 7 000 чоловік, а Карл Густав був роздратований неорганізованістю та безконтрольністю семиградських та українських полків. Про кількість останніх на момент зустрічі Гордон сповіщав таке: «нараховували вони 12 000–15 000 кава-

лерів угорських, 5 000 піхоти молдавської, 5 000 інших військ при возах воєнних і багажах, 2 000 при гарматах і возах князя, 800 гвардії і двору, 6 000 козаків, всіх десь 34 000, не рахуючи залоги в Кракові та в околицях»¹². Однак слід відзначити, що вказані відомості не зовсім точно відображали чисельність українських військ, оскільки з інших джерел відомо, що козацькі полки нараховували в різні періоди від 15 до 20 тис. вояків. І хоча протягом війни ця кількість могла змінюватися, але найменше все ж було 12, а не 6 тис. українських військ. Та й щодо чисельності об'єднаних шведських сил наявні теж точніші відомості, ніж ті, що приводив Л. Кубаля. Зокрема, в листі генерального писаря І. Виговського до київського полковника Павла Яненка від 4 квітня 1657 р. сповіщалося, що «... швецкая де залога ис Кракова выступила и сошлись с Ракоцею вместе. А гетман де у швецкага войска Дукляс, да ксенжа Богуслав Радивил, а с ними швецкага войска 13 000 и идут под Литовской город под Брест и иные Литовские городы»¹³. Враховуючи також інформацію історіографа Карла Густава Самуеля Пуфендорфа, що загальна чисельність коаліційних військ сягала 60 000, можемо зробити нескладні підрахунки: під орудою Карла Густава було близько 13 000, у Ракоці — 28 000, а українське військо сягало 19 000.

Командний склад трансільвансько-українських армій на військових радах (за Пуфендорфом) представляли: «керівники венгрів генерал Кемені, великий маршалок Стефан Петки, канцлер Мікеш і його заступник Томаш Наги, теж Стефан Евені, Анджей Папп, керівники піхоти волохів Щессі, Гауді, Бакос — люди величні і показні, але переважно недосвідчені воїни. Козаками керував Антон Жданович, а при ньому якийсь Саліман турок, але досить гладкий, латиною й іншими мовами мовив, наступний Тракс (Рац. — *Авт.*) Ференц... а також суддя військовий Крізкі (Крицький. — *Авт.*) речний і проникливий чоловік»¹⁴. Останнім Карл Густав запропонував залишити ці «цілком спустошені недисциплінованим козацтвом» місця та намагатися об'єднаними силами завдати удару по основних військових формуваннях Речі Посполитої, просуваючись на Замостя, Люблін, Брест. Опанування останнього особливо бачилося важливим, оскільки до Бреста

легко можна було переправити провіант та додаткові козацькі полки з України, а також важкі гармати із Пруссії. Особливо Карл Густав наголошував на необхідності посилення дисципліни в трансільвансько-українському війську, бо вважав неприпустимими випадки, коли, будучи на марші, згадані підрозділи кидались навздогін за зайцем чи іншою звіриною цілими хоругвами. З тих же міркувань шведський король заборонив семиградським і козацьким полковцям наближати свої підрозділи до шведів ближче як на 5–6 миль, щоб останні не переймали звичок до недисциплінованості, білого хліба та вина¹⁵.

Після закінчення загальної військової ради відбулася зустріч А. Ждановича із Карлом Густавом. Командувача українського козацького корпусу «оточувала досить скромна свита». Шведський король «якнайактивніше прийняв та добре обдарував» козацького ватажка. Дружні стосунки між корпусом А. Ждановича та амією Карла Густава зберігались і в подальших спільних походах. Це пояснюється намаганнями шведського короля отримати від наказного гетьмана Війська Запорозького достовірну інформацію про позицію української сторони щодо укладення договору зі Швецією та надією на сприяння А. Ждановича в отриманні від Б. Хмельницького додаткових козацьких полків. Про приязні стосунки українських та шведських військ, що разюче відтіняло їх від відносин в українсько-трансільванській армії, сповіщав листом до Карла Густава і шведський посол у Чигирині Г. Лілієнкрона: «Козацький генерал Антоній, який перебуває у військах вашої королівської величності, в своїх листах засвідчив про виявлену до нього і всіх козаків милість вашої королівської величності і похваляв добрі відносини шведських солдат до козаків, які вісті були сприйняті надзвичайно сприятливо, навпаки Ракоці віднісся до Антонія майже з презирством»¹⁶.

Користуючись із добрих відгуків та рекомендацій А. Ждановича в Чигирин, Карл Густав виряджає 10 квітня 1657 р. з-під Завихосту посольство на чолі з Г. Лілієнкроною до Б. Хмельницького. Шведський посол мав добиватися від українського гетьмана висилки незалежно від корпусу А. Ждановича, до Бреста на підмогу Карлу Густаву ще 20–30 тис. козаків, а також передати

Б. Хмельницькому присягну грамоту шведського короля, що останній не буде претендувати на ті провінції Речі Посполитої, які Україна планує прилучити собі.

Щодо військових дій, то передбачалося сповістити, що «через Віслу влаштовано міст під Завихостом і армії готові до переходу». Окрім того, Карл Густав також збирався направити в Чигирин і чималу суму грошей. Про останні, сповіщали московські вістунки у листі від 4 квітня 1657 р. до Розрядного приказу: «... ведомо учинилось от киевских мешчан и от киевских людей, что де к гетману и к писарю и ко всему Войску Запорожскому от шведского короля будет присылка з деньгами, чтоб козаков тех обнадежить ис собой соединить заодно»¹⁷. Віслу союзники форсували 11 квітня 1657 р. поблизу Завихосту і ввечері того ж дня були вже в Краснику. Тут було влаштовано великий табір та поставлено обоз. Через два дні, 14 квітня, звідси вислано 3 000 козаків та семиградців у погоню за військами Чарнецького, які намагалися переправитися через Віслу і йти на сполучення із армією Яна Казимира під Варшаву¹⁸.

Після невдалих спроб здобути Замостя (не допомогли тут ні листи Ракоці, ні Ю. Немирича, який в даний період мав у шведській армії звання генерал-майора) шведсько-трансільвансько-українські війська опанували Люблін, але не затрималися в місті, оскільки там бушувала епідемія. Після форсування р. Вепр союзники 15 квітня пройшли через Подлодов, 16 квітня опанували Войтешків, 17 — Сточек, 18 — Мінськ, 19 — Венгров і 20 квітня стали великим табором на березі р. Буг поблизу Городка. Як пізніше писав звідси до матері Ракоці, «у вівторок був тиждень як ми лишили наші вози і піхоту з королем а самі з драгунами тільки, легкими гарматами і пішим військом пішли на неприятеля. Робили великі марші, не тільки днями але й ночами, але всі зусилля були даремні — ми його не догнали. Козаки і волохи пішли однією дорогою, ми з королем другою, підійшли (до поляків. — *Авт.*) на 3 милі, кількасот наших їздців навіть ударили на їх задні полки, багато литовського війська побили і забрали в полон; але основне військо вже перед тим дійшло до фортеці на литовській границі — до Берестя (Бреста. — *Авт.*)... Чекаємо нашої піхоти і возів — поки вони надійдуть»¹⁹. Після незначних сутичок з польськими

загонами поблизу Мінська, не знайшовши більш-менш великих загонів Речі Посполитої, коаліційні сили було вирішено спрямувати на важливий стратегічний пункт даного регіону — Брест. Похід у напрямку останнього розпочався 30 квітня, коли війська залишили Грудок і через Семятичі 1 травня підійшли до Кусіч. Після дводенного перепочинку, 4 травня, як писав Редей, «зайшли під Брест». Але знову не застали основних сил противника, оскільки польські гетьмани, залишивши у місті залогу в 2 000 осіб, самі рушили в різні боці: Сапіга направився до Кам'янця (Литовського), а Потоцький — до Сандомира. Таким чином, як влучно зазначав М. С. Грушевський: «Тактика польська полягала в затягуванні кампанії й береженню війська в надії, що шведське й угорське військо не витримає довгої війни і розлізеться»²⁰. Додамо лише те, що подібна тактика, дійсно, якщо й не давала перемог, то всеж гарантувала польську сторону від загальної поразки у війні. Хоча платою за це було розорення і спустошення союзниками великих регіонів Речі Посполитої.

В такій ситуації союзникам будь-що необхідно було нав'язати розрізним польським підрозділам генеральний бій і якомога швидше знищити останніх. З цією метою Карл Густав запропонував розділити сили, щоб Ракоці зі своєю армією й корпусом А. Ждановича вирушили за Сапігою, а шведське військо облягало Брест. Проте Ракоці, який переконався, що в Польщі його прихильники не відіграють такої ролі, як він очікував, а рейд союзників значно збільшив число ворогів трансільванського князя, вже й слухати не хотів про роз'єднання сил. А його аргументом у розмові зі шведським королем міг бути приклад невдалої погоні союзних військ за тими ж Потоцьким та Сапігою під Луковим, коли за тиждень переслідування війська були виснажені до краю, а результатів практично не було ніяких.

Так і не дійшовши згоди щодо стратегічних напрямів удару, шведсько-трансільвансько-українські війська спільно почали готуватися до облоги Бреста. Проте із першими гарматними залпами польська залога згодилася на переговори, й місто, як писав Редей, «після трьох днів піддалося», тобто 7 травня 1657 р. Остаточна капітуляція Бреста була підписана 13 травня²¹.

Командувач українського війська А. Жданович, прибувши з козаками під Брест, одразу ж заходився, крім військових завдань — облоги міста, здійснювати й певні політичні заходи. Вже 4 травня він «з табору із-під Берестя Литовського» видає свій охоронний універсал для жителів Пінського повіту. В останньому зазначалося: «Антон Жданович, наместник его милости пана гетмана Войск Запорозских, всем воец и каждому зособна, кому о том ведати належить, меновите паном полковником, ассавулом, сотником, отаманом и всему товариству Войска Запорозского до ведомости доносим. Иж зблизившия мы з войсками княжати его милости семиградского ку повету Пинскому, а маючи от обывателей того ж воеводства достаточную информацию, ижъ его милость пан гетман под протекцию свою их всех принявши и залогу для лучшего безпеченства им придать рачил, во всем до тых же универсалов его милости пана гетмана стосуючыся сурово приказую абы жаден с товариства нашего так в тягненью чатами и подъездами шляхте воеводства Пинского жадное найменшее кривды задавать не важился, обавляючыся строгого каранья войскового. А ежели бы таковое свавольники легце себе сесь наш универсал поважышы оным чинили, теды таковыя за даньем нам ведомости сурово на горле карани будутъ. В чом и повторе всех вас напоминаем под ласкою нашою и строкгим караньем войсковым»²².

Крім охоронного універсалу А. Жданович, думається, поставив перед шляхтою Пінського повіту завдання негайного оформлення більш конкретного підданства Українській козацькій державі, даючи зрозуміти, що лише останнє зможе гарантувати патронат козаків над повітом та убереже маєтності шляхти в умовах війни. А тому вже через декілька днів 8 травня маршалок і хорунжий Пінського повіту своїм універсалом скликав до Пінська шляхту на 13 травня для ради. Причому в універсалі зазначався терміновий характер зібрання: «Без усякої одволоки, бо ледве упрости ми пана полковника київського, що він до того терміну (13 травня. — *Авт.*) згодився почекаати»²³. А. Жданович поспішав, бо розумів, що будь-коли може бути прийняте рішення про подальший спільний похід коаліційних сил вглиб Речі Посполитої. Пінська шляхта теж вважала, що підхід українського козацького

війська в складі союзних армій — це досить вдалий момент для зміцнення відносин із Українською козацькою державою. Адже з самого початку пінчани були ознайомлені Б. Хмельницьким із його загальним універсалом від 31 грудня 1656 р. про відправку українського корпусу разом із військами Трансільвінії проти Речі Посполитої. В останньому, як відомо, гарантувалася безпека всім прихильникам Війська Запорозького. Тож зрозуміло, чому зазначений універсал був переписаний у гродські пінські книги. Це, крім всього іншого, як зазначав В. Липинський, свідчило й про те, що зичлива й прихильна Україні шляхта «була вже в цім часі серед шляхти пінської в силі і більшості, коли такий універсал в офіційних книгах повіту опинився»²⁴. Згодом, після розширення контактів із Б. Хмельницьким, пінчани були взяті під протекцію українського гетьмана, а для їхньої охорони прислано козацьку залогу.

Таким чином, діяльність А. Ждановича була продовженням української політики, яку до цього здійснював у даному регіоні Б. Хмельницький, і відбувалася, безсумнівно, під контролем гетьмана України. Тож сумнів М. С. Грушевського²⁵ щодо того, чи знав Б. Хмельницький про «ініціативи» А. Ждановича, є маловірогідними. Тим паче, що і в самому Чигирині в березні-квітні 1657 р. велась копітка робота по організації і відправці військових підрозділів в район походу союзних армій. Зокрема, А. Бутурлін писав 2 квітня 1657 р. в Москву, що чув в Україні, що київському полковникові П. Яненку «по гетманському розказанью с северных городов полковники... ийти под Литовские города под Бресль и под Пинеск под иные...»²⁶.

Результатом клопітної переговорної роботи керівництва українського козацького корпусу із шляхтою Пінського повіту було те, що остання уже 13 травня прийняла рішення про встановлення союзу із Військом Запорозьким та затвердила текст відповідної присяги. В ній, зокрема, проголошувалося: «Порадившись між собою, щоби запобігти близькій і вже над людьми видимій Божій карі, через висланих поміж себе чести достойних людей такий обговорили з Його Милістю Паном Гетьманом Запорозьким і всім Військом союз, який скріпивши присягою, тими словами заключать: Ми, Лукаш Єльський, маршало, Адам Спитек Бжесь-

кий, стольник, урядники повіту Пинського, яко прислані послы, своїм і всеї братії повіту нашого іменем присягаємо... що то все, що ми з ЙМП Гетманом Військ Запорозьких від імени і по дорученню всеї братії постановили, відносно вічного і нерозривного союзу — ми самі й ті, котрих іменем ті річи становимо, здержимо у всіх до нашого союзу належних умовах та пунктах і потомки наші під обов'язком присяги тепер нами даної здержати будуть повинні»²⁷.

Повний текст присяги був виголошений представниками пінської шляхти в Чигирині 20 червня 1657 р. перед гетьманом України Б. Хмельницьким та генеральною старшиною, на що у відповідь 28 червня шляхта Пінського повіту отримала від українського володаря «Забезпечення» їх прав і свобод²⁸.

Перебування українського козацького корпусу в районі Бреста було, очевидно, використане А. Ждановичем і для впливу на інші регіони Західної України та Білорусії, які українська сторона, заручившись домовленістю із шведським королем, намагалася прилучити до Української держави. Це крім Пінщини також стосувалося Мозирщини, Турівщини та Волині. Хоча слід зазначити, що прагнення вказаних регіонів отримати протекторат Війська Запорозького обумовлювалося не лише політичною роботою А. Ждановича та інших полковників, але й загальною ситуацією: значним ослабленням Речі Посполитої, успішним рейдом по території Польщі союзних військ та, значною мірою, присутністю в даному регіоні великого українського козацького корпусу. Так чи інакше, але волинська шляхта вже 7 червня 1657 р., вслід за листами окремих її представників (князя Четвертинського та ін.), пише гетьману України таке послання: «Ясновельможний милостивий пане гетьмане Війська Запорозького, наш великомилостивий пане і брате. За поворотом до ВММ пана ЙМП Беневський приніс нам добру новину, що воєводство наше Волинське під війська ВММ пана в цілости оставати має. Чого певними будучи, ми всі обивателі просьби наші посилаємо, абисемо в цілости при здоровлю ми самі, дружини й діти наші, а також і субстанції наші оставали. А тому поклавшись уповні на ласку Вашої Милості нашого Милостивого Пана і Брата, покірно просимо видати гострі

універсали для охорони міст головних: Луцька, Володимира, Олики й інших наших отчизн майже конаючих, грабунком різних народів знесених. Також просимо вислати листи до Їх Милості панів полковників, а саме до ЇМ панів Антона Ждановича, Горкуши та інших, що по наказу ВМНМ пана в краях наших Руських перебувають. І коли будуть вертати, зволь, яко наш милостивий пан руку нам майже утопаючим подати... Оту милостиву ласку ВМНМ пана всі ми поки життя нашого, з синами нашими навіки потомні заслужити офіруємо...»²⁹.

В той час, як українська сторона перебування у Бресті (з 7 до 15 травня) використала із найбільшою політичною користю, прилучаючи все нові регіони до Української козацької держави, у таборі союзних шведсько-трансільвансько-українських військ назріли значні проблеми. Відсутність у Ракоці та Карла Густава чіткого й узгодженого стратегічного плану негативно позначилася на стані військових формувань. Невиправдано довга затримка у Бресті призвела до значного розорення Берестейщини. За повідомленням від 14 травня пруському курфюрстові його резидента при штабі Карла Густава, в результаті дії мобільних загонів козаків, семигородців та волохів «погинула незчисленна сила польської шляхти — вже ніякі ліси ні болота не можуть її охоронити від великої кількості козаків та інших вояків. Вчора 25 кінних з нашого (шведсько-пруського. — *Авт.*) війська більше як сотню визначнішої шляхти надибали в лісі, майже всіх порубали і корогву здобули»³⁰. Здобичництво, яке стало основним заняттям союзних військ, значною мірою послабило військову дисципліну, а згодом призвело і до конфліктів із-за розподілу трофеїв. Ракоці й інші керівники коаліційних військ змушені були щоденно розбирати масу скарг козаків на семигородців та навпаки. Все це ще більше розпалювало ворожнечу між козаками А. Ждановича та військами Ракоці. Не було згоди й між провідниками українського корпусу та трансільванської армії. Про конфлікт між останніми писав на початку червня 1657 р. й шведський посол Г. Лілієнкрона, зазначаючи, що Ракоці відносився до А. Ждановича «майже з презирством, ніколи і ні в чому з ним не зносився і взагалі козакам завдані угорцями великі образи та кривди. Це викликало тут (в Чиги-

рині. — *Авт.*) велике обурення, так що гетьман незадоволений князем Ракоцієм»³¹.

Шведський посол намагався аналізувати і причини розбрату в союзних військах. Зокрема, в одному із своїх донесень Карлу Густаву із Чигирина (червень 1657 р.) він зазначав: «Вони (козаки. — *Авт.*) впевнені, ніби князь Ракоці домовився з вашою королівською величністю про щось таке, що має завадити розширенню і зміцненню їхньої свободи. Укоріненню цієї думки сильно сприяв Антоній своїми листами і через свого посланця, гірко жаліючись на різні завдані угорцями образи, і дав сильний привід до такого роздору, що козаки внаслідок цього вороже настроєні проти угорців, відносяться з нехтуванням до прибулого зі мною посла князя п. Шебеші і ні за що не дали йому більше аудієнції»³². Запідозрені таким чином в нещирості щодо територіальних домагань української сторони Ракоці й Карл Густав і в цих умовах не пішли на визнання за Україною конкретних її надбань (на Пінщині, Волині, Галичині), а й надалі обмежувалися загальними обіцянками замість конкретних поступок. Тож одне із головних завдань — отримання від українського гетьмана додаткових військ і провіанту, заради якого союзники направлялися до Бреста, в таких умовах не могло бути вирішене, оскільки в Чигирині все більше наростало роздратування дволикою позицією шведсько-трансільванської сторони.

Інше завдання — переправлення із Пруссії до Польщі додаткових військових сил Швеції — не лише не було виконане, але навпаки, Карл Густав із-під Бреста почав відводити свої основні сили, залишаючи тим самим польський театр воєнних дій. Це було викликано необхідністю боронити свої володіння від Данії, яка розпочала проти шведських залог військові операції. Не поставивши до відома союзників, Карл Густав залишав при Ракоці лише корпус Стенбока, а сам із основними силами направився із Бреста за Віслу. Віроломство такого кроку було не лише в порушенні Раднотського договору 1656 р. та таємному відході (чим шведські інтереси ставились над загальними устремліннями коаліції), але і в тому, що Карл Густав, готуючись залишити Брест, наwerbував в українському корпусі значну кількість козаків, а також волохів, яких

забрав із собою. Єдиним самовиправданням шведському королю могли слугувати відомості про те, що Ракоці, побачивши безперспективність подальших пошуків польської корони, вже було розпочав вести секретні переговори з Яном Казимиром про примирення та достойне завершення свого походу. Так чи інакше, але єдність коаліційних сил з відходом шведських військ була поставлена на межу розвалу, оскільки в таких умовах бранденбурзький курфюрст теж вже вважав себе не зобов'язаним надалі дотримуватися союзницьких обіцянок та розпочав сепаратні переговори із королем Польщі Яном Казимиром³³.

Ракоці в таких умовах, розуміючи, що проблема збереження коаліції — це питання життя чи смерті трансільванського війська, зі всіх сил намагався стримати розвал союзної армії. Шведський посол Штернбах писав 12 травня до Карла Густава, що князь у розмові з ним досить сильно дорікав шведській стороні і за несподіваний відхід, і за те, що подібні дії сильно деморалізують решту війська, і за вербовку до шведської армії козаків та волохів. Ці ж проблеми Ракоці піднімав і в листі до Карла Густава та прохав відправити назад до війська незаконно на вербованих козаків та волохів, на що шведський король відповідав тим, що на вербовано лише козацьких охотників, які не зв'язані жодною присягою із трансільванським князем³⁴.

Тим часом рух за перехід до шведського короля в трансільвансько-українському війську все наростає. Зокрема, згадуваний Штернбах писав до Карла Густава: «Мене як я вертався вчора (11 травня. — *Авт.*) зустрів Рац Ференц і з власної ініціативи заявив своє бажання служити вашій величності, чи далі продовжувати це (вербування. — *Авт.*), незважаючи на незадоволення князя, а сам всемірно стою за те, щоб ваша величність від цього не відступали. По-перше — аби князь не взяв собі в голову, що він може у всім зв'язати вашу величність. По-друге — аби ваша величність могли далі вести зносини з іншими тутешніми козаками і обережно, відділивши їх від угрів, тримати при собі. По-третє — на козаків можна більше покладатися»³⁵.

Ракоці, який спочатку було дозволив шведській стороні вербувати незаприсяжених князю козацьких охотників, злякавшись

розмірів переходу козаків до шведського короля, заборонив Штернбаху складати списки завербованих та відмінив попередній дозвіл. Тим самим він ще більше викликав незадоволення українських козаків, що на фоні попередніх конфліктів в трансільвансько-українському війську довело відносини між союзниками до майже ворожих. За свідченнями трансільванського посла в Україні Ф. Шебеші, А. Жданович у травні 1657 р. неодноразово скаржився, що Ракоці не лише не ділиться з ним стратегічною інформацією, але й дивиться на козацьке військо «не як на союзників, а так, як на молдавського і мултянського воєводу». Шебеші також сповіщав: «Антон, козацький генерал, що тепер з нашим князем, прислав гетьманові скаргу на нашого пана і гетьман був нею збентежений. По-перше, що венгри зле з ними поводяться, вбили 300; де вони зустрічають козаків в такій кількості, що можуть з ними упоратися, вони їх грабують і побивають. Гетьман сказав: коли вони так поводяться з моїм військом, я вже знаю, що маю робити. Моє військо здобуло всі перемоги і поборолло всі труднощі. А тепер, коли так буде справа йти і далі, я пішлю туди 50 000 козаків і всі семиградці за один день будуть знищені»³⁶.

Подібна інформація міститься і в «Подорожі» Гільденбрандта. Останній, зокрема, писав, що «своїх спільних союзників козаків, семиградці цілком зневажливо лаяли. Семиградський генерал пан Йоган Янош Кеменій, дуже сварився з козацьким генералом Антоном Ждановичем»³⁷. Підсумовуючи, Гільденбрандт дав таку загальну оцінку діяльності Ракоці: «Семиградський князь вів загальну справу за цілий час не по лицарськи, особливо нехтував він усяку добру пораду. Отак нікому, а тільки самому собі та своїм м'яким дорадникам він має приписати і завдячувати втрату своєї армії та всю небезпеку свого власного становища»³⁸.

З великими труднощами А. Жданович та інші полковники вгамували козаків, які, виснажившись в багатомісячному поході (така його тривалість була ще одним свідченням стратегічних прорахунків Ракоці), в умовах ворожого ставлення семиградців вже не бажали здобувати польську корону для їхнього князя та хотіли повернутися в Україну. У ході тривалих переговорів, які, крім А. Ждановича, проводили з козаками також Немирич та Штерн-

бах, вдалося умовити український корпус вирушити із-під Бреста разом із Ракоці на Варшаву. Щоправда, трансільванський князь вимушений був дати дозвіл, щоб частину козацького обозу було все ж відправлено в Україну. Ці вози із трофеями планувалося відіслати з Янова під особистим козацьким конвоєм 17 травня 1657 р. З цієї нагоди Ракоці писав до Карла Густава: «Що генерал майор Немирич при нагоді цієї відправи козацьких возів хоче їхати в своїх справах на Україну до п. Хмельницького, то коли ваша величність хоче доручити йому які-небудь переговори там, прошу се зробити»³⁹. Яка була доля походу згадуваного козацького обозу, невідомо. Очевидно, досить непряма, і не всі виправлені в дорогу вози дісталися України, оскільки в той час, як сповіщали влітку 1657 р. із Чигириня, «Сапега увидел то, что войско наше казацкое порознилося, пошли многие казаки из Литвы к своим городам, и собрався де он Сапега, казаков наших по дорогам перенимаючи, многих побил»⁴⁰.

Основні ж сили козацького корпусу на чолі із А. Ждановичем невдовзі вирушили разом із Ракоці в похід на Варшаву. Деякі дослідники вслід за М. С. Грушевським писали про недоцільність походу вглиб Польщі та критикували А. Ждановича за те, що він залишив Брест, а не закріпився у даному регіоні: «З джерел наших не видно, чи робив він (А. Жданович. — *Авт.*) скільки небудь ясн і свідомі проби, чи бодай представлення в сім напрямі, але ясно, що кінець кінцем на самостійну акцію він не здобувся і тим занепастив справу», — писав свого часу М. С. Грушевський⁴¹. Кажучи іншими словами, А. Жданович повинен був самочинно порушити наказ українського гетьмана Б. Хмельницького про спільний похід й від'єднатися від Ракоці, залишившись в районі Бреста, порушуючи тим самим ще й зобов'язання України перед Трансільванією згідно укладеного 8 жовтня 1656 р. договору. Крім зазначеного, відмітимо й той факт, що А. Жданович, перебуваючи в Бресті, узгоджував свої дії із гетьманською ставкою в Чигирині, звідки отримав відповідний наказ: «Мы велели полковнику Антону Жданову с Войском Запорожским из Литвы (Бреста. — *Авт.*) выступить назад до Коруны»⁴².

В стратегічному відношенні подальший семиградсько-український похід по коронних землях мав чималі перспективи, оскільки за чисельністю коаліційні сили вповні могли завдати удару військам Речі Посполитої, та й стратегічна ініціатива ще була на боці союзників і залишалася надія на повернення шведської армії Короля Густава.

¹ Смолій В. А., Степанков В. С. Становлення української дипломатичної служби. Зовнішня політика уряду Б. Хмельницького (1648–1657) // Нариси з історії дипломатії України. — К., 2001. — С. 107–162; Горобець В. М. Біполярна віленсько-раднотська зовнішньополітична модель 1656 р. та місце в ній Війська Запорозького // Еліта козацької України в пошуках політичної легітиматії: стосунки з Москвою та Варшавою. — С. 119–150; Його ж. Зовнішня політика Гетьманату другої половини 50-х рр. XVII ст.: вплив суспільно-політичного протистояння в Україні та трансформацій регіональних геополітичних процесів // Укр. іст. журн. — 2005. — № 2. — С. 16–47; Гурбик А. О. Київський полковник Антон Жданович // Укр. іст. журн. — 1998. — № 3–4; Його ж. Українська армія у війні коаліційних сил проти Речі Посполитої (1656–1657) // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку. — К., 2000. — Вип. 7. — С. 69–78; Його ж. Українсько-російські військово-політичні відносини в період Раднотської системи (1656–1657 рр.) // «Істину встановлює суд історії». Збірник на пошану Ф. П. Шевченка. — Т. 2. — К., 2004. — С. 205–232.

² Гурбик А. О. Україна в умовах Раднотської системи: похід української армії на Краків (1657 р.) // Україна і Польща: стратегічне партнерство на зламі тисячоліть. — К., 2001. — С. 34–37.

³ Kubala L. Wojna Brandenburska i najazd Rakoczego w roku 1656 i 1657. — Lwów, (S. a.); Samsonawicz H. Miejsce Polski w Europie. — Warszawa, 1995. — S. 137–138; Wójcik Z. Jan Kazimierz Waza. — Wrocław, Warszawa, 1997. — S. 108–109; Borcz A. Działania wojenne na terenie ziemi przemyskiej i sanockiej w latach «potopu» 1655–1657. — Przemyśl, 1999. — 144 s.; Gebei S. Rákóczi György szerepe a Rzeczpospolita Felosztási kísérletében (1656–1657) // Századok (a magyar történelmi társulat folyóirata). — 2000. — № 134. — S. 801–848; Гебеи Ш. Первые сношения Б. Хмельницкого с Трансильванией // І. Мазепа та його доба. Зб. статей. — Ужгород, 2001.

⁴ Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. 9. — Ч. 2. — К., 1931. — С. 1183–1184; Бутич І. До історії українсько-трансільванських взаємин (1648–1656) // Архіви України. — 1966. — № 3. — С. 62–71.

⁵ Архів ЮЗР. — Т. 6. — Ч. 3. — К., 1908. — С. 154–162, 167–170, 202–206; Мацьків Т. Цісарське посольство до Б. Хмельницького в 1657 р. // Український історик. — 1973. — № 3–4. — С. 130; Оляничин Д. Опис подорожі шведського посла на Україну 1656–1657 рр. // ЗНТШ. — Т. 154. — Львів, 1937. — С. 46–47.

⁶ Kubala L. Wojna Brandenburska i najazd Rakoczego w roku 1656 i 1657. — Lwów, (S. a.). — S. 132; Samsonawicz H. Miejsce Polski w Europie. — Warszawa, 1995. — S. 137–138.

- ⁷ Крип'якевич І. П. Історія України. — Львів, 1990. — С. 181; Горобець В. М. Від союзу до інкорпорації: українсько-російські відносини другої половини XVII–XVIII ст. — К., 1995. — С. 13.
- ⁸ Wojtowicz P. Szlak wyprawy Rakoczego // Teki historyczne. — Т. XI. — London, 1960–61. — S. 99.
- ⁹ Dzieje Krakowa. — Т. 2: Kraków w wiekach XVI–XVIII. — Warszawa, 1984. — S. 371, 385; Гурбик А. Україна в умовах Раднотської системи... — С. 34–47.
- ¹⁰ Pólcwiartek S. Najdalszy zachodni pochód wojsk Bohdana Chmielnickiego — mit a rzeczywistość // Козацькі війни XVII ст. в історичній свідомості польського та українського народів. — Львів — Люблін, 1996. — S. 87; Wojtowicz P. Op. cit. — S. 101–103.
- ¹¹ Wojtowicz P. Op. cit. — S. 104–105.
- ¹² Цит. за: Kubala L. Wojna Brandenburska. — S. 153.
- ¹³ Архів Інституту історії України (далі — Архів ІІУ). — Оп. — 4. — Спр. 19. — Арк. 84–85.
- ¹⁴ Цит. за: Kubala L. Wojna Brandenburska. — S. 153.
- ¹⁵ Ibid. — S. 152; Грушевський М. Назв. праця. — С. 1393.
- ¹⁶ Архів ЮЗР. — Т. 6. — Ч. 3. — № 102. — С. 298.
- ¹⁷ Архів ІІУ. — Оп. 4. — Спр. 19. — Арк. 84–86.
- ¹⁸ Архів ЮЗР. — Т. 6. — Ч. 3. — С. 221, 257; Kubala L. Wojna Brandenburska. — S. 154.
- ¹⁹ Цит. за: Грушевський М. Назв. праця. — С. 1398.
- ²⁰ Wojtowicz P. Op. cit. — S. 105–106; Грушевський М. Назв. праця. — С. 1399.
- ²¹ Ibid.
- ²² Акты, издаваемые Виленской археографической комиссией (далі — Акты ВАК). — Т. 34. — Вильно, 1909. — С. 92; Грушевський М. Назв. праця. — С. 1399.
- ²³ Там же.
- ²⁴ Липинський В. Україна на переломі 1657–1659. — Київ-Відень, 1920. — С. 228.
- ²⁵ Грушевський М. Назв. праця. — С. 1399.
- ²⁶ Архів ІІУ. — Оп. 4. — Спр. 19. — Арк. 84.
- ²⁷ Цит.: Липинський В. Назв. праця. — С. 11–12.
- ²⁸ Там само. — С. 14–17.
- ²⁹ Там само. — С. 201–201.
- ³⁰ Цит.: Грушевський М. Назв. праця. — С. 1408
- ³¹ Архів ЮЗР. — Т. 6. — Ч. 3. — № 102. — С. 298.
- ³² Там же. — № 106. — С. 315.
- ³³ Kubala L. Wojna Brandenburska. — S. 159; Грушевський М. Назв. праця. — С. 1406–1407.
- ³⁴ Ibid.
- ³⁵ Цит. за: Грушевський М. Назв. праця. — С. 1407.
- ³⁶ Січинський В. Чужинці про Україну. — К., 1992. — С. 107.
- ³⁷ Там само. — С. 101.

³⁸ Там само.

³⁹ Грушевський М. Назв. праця. — С. 1409.

⁴⁰ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России (собранные и изданные Археографическою комиссиею) (далі — Акты ЮЗР). — СПб., 1879. — Т. 11. — Прибавление. — № 3. — С. 808.

⁴¹ Грушевський М. Назв. праця. — С. 1408.

⁴² Акты ЮЗР. — Т. 11. — Прибавление. — № 3. — С. 808.